

УДК 316.3

Світлана Оксамитна

ОСОБИСТІТЬ ТА СОЦІАЛЬНО-СТАТУСНИЙ ПОРЯДОК ДОРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Протягом тривалого радянського періоду Україна розглядалася як одна з багатьох республік з типово соціалістичним політичним, економічним та соціальним устроєм. Суттєво відмінні погляди щодо соціального порядку серед українців тривалий час відтворювалися аж до по чату нинішнього століття. Підставою для цього слугували численні особливості соціальних відносин між групами у суспільстві, можливості та обмеження досягнення соціальних статусів, права і місце жінок у сім'ї та громадському житті. Використовуючи переважно дорадянські джерела, авторка намагається показати деякі особливості соціально-статусного порядку серед українців.

Соціальний порядок дорадянської України соціологи завше обминали своєю увагою, не кажучи вже про ідею особистості та індивідуалізм, які суперечили засадам радянської ідеології, верховенству колективного начала у суспільному житті. Незалежність відкрила шлях до об'єктивного погляду на минуле, але увагою соціології цілковито заволоділо сьогоднішнє, яке потребує пояснень та пошуку шляхів розв'язання сучасних соціальних проблем. Та й західні колеги-вчені постійно нагадують про те, що щасливі спільноти до історії не апелюють. Тільки нещасливим спільнотам потрібна їхня історія, щоб через неї пояснити собі й іншим свої нещастя [1]. Якщо апелювання недоречне, то принаймні знання та спроба відновлення історичних фактів ніколи не завадять.

Для аналізу соціального порядку дорадянської України скористаємося концепцією М. Вебера [2], за якою соціальний порядок у суспільстві — це один з вимірів соціальної стратифікації, спосіб розподілу соціальних почестей, наслідком чого є формування та відтворення статусних груп, тобто соціальних груп, які є спільнотами, хоча й доволі аморфного виду. Соціально-статусний порядок виявляється у диференціації стилів життя, обмеженнях соціального спілкування і взаємовідносин, намаганнях монополістичного присвоєння привілеїв, способів доступу до влади і багатства, монополізації посад чи видів діяльності, які культивуються членами певних статусних груп, тобто соціальної замкнутості. Соціальний та економічний (ринковий) порядки у суспільстві не ідентичні. Власність сама по собі не обов'язково визначається як статусна характеристика, але протягом тривалого часу виявляє себе такою з вартою подиву регулярністю. М. Вебер вважав традиційні, докапіталістичні суспіль-

ства стратифікованими переважно у вимірах статусного, а не економічного порядку.

До аналізу минулого спонукає ще одна річ, а саме — погляд на нас з боку інших. Якими постали ми перед світом після падіння "залізної завіси"? Досить типову відповідь можна знайти в матеріалах дослідження, проведеного всесвітньо відомою фірмою IBM з метою вивчення впливу соціокультурних відмінностей різних народів на їхнє політичне життя [3]. Чотири параметри стали предметом оцінювання: "відстань від влади" (покірність, схильність до підпорядкування); "рівень намагання уникнути невизначеності"; "індивідуалізм" та "чоловічо-жіночий характер суспільства" (прагнення до кар'єри). Поряд з десятком інших країн у цьому дослідженні колишній Радянський Союз представляли Балтійські та Закавказькі республіки, а також Росія й Україна, взяті разом. Увагу привертає не так сам результат дослідження, як західне сприйняття російського й українського як соціокультурно єдиного, принципово однакового об'єкта оцінювання. Такий підхід може, звичайно, викликати заперечення, але не подив. Для пересічного американця чи європейця кінця ХХ ст. Росія і Україна продовжують залишатися нерозпізнаним цілим, а історичні соціальні відмінності перестають справляти вплив і бути аргументом навіть для представників гуманітарного знання. Та що казати про зовнішнє сприйняття, коли навіть зсередини суспільства спільна радянська доля та належність до слов'янства для багатьох переважили усі відмінності, які збереглися хіба що на рівні побутового жаргону та національного фольклору, але ніяк не на рівні соціальної пам'яті.

Повертаючись до результатів згаданого вище дослідження, варто навести лише такий

параметр, як "індивідуалізм", який було оцінено для Росії та України в 47 балів зі 100. Голландський професор Хайб Вурстен прокоментував це таким чином: «Схильність до індивідуалізму в цих двох країнах незначна, що свідчить про внутрішнє прагнення людини належати до якоїсь групи, тобто про прагнення "стати непомітним" в тій силі, до якої примкнув» [4]. Звучить і переконливо на тлі тривалого радянського виховання не одного покоління у дусі колективізму та "невисовування", і непереконливо на тлі не такого вже й далекого історичного часу, наприклад, початку століття, яке ще не закінчилося.

Адже тоді, як і значно раніше, індивідуалізм вважався загальною характерною для українців рисою, яка доволі різко виявлялася, навіть коли вони належали до якоїсь спільноти чи організації. На той час вже певною традицією стало протиставлення малоруського національного типу, в основі якого, як вважалося, лежало почуття особистості ("чуттєво-личності"), великоруському національному типові як носієві громадського почуття ("общинного чутства"). На думку дослідників історії та етнографії українського народу, саме занадто розвинута у нього ідея особистості та повної особистої власності була причиною повсюдного поділу сімей, переважно подвірної, а не громадської (общинної) форми землеволодіння, сильно розвинутого в українців почуття власної гідності, відносно незалежного становища жінки тощо [5]. Український філософ Дмитро Чижевський вказував на індивідуалізм і прагнення до "свободи" у різному значенні цього слова як на одну з характерних рис українського народного світогляду, тобто національно зумовленого ставлення даного народу до світу і життя, що є основою, на якій відбувається розвиток усієї національної філософії [6]. Сучасний філософ С. Б. Кримський серед низки архетипів української культури виокремлює архетип етичної цінності особистості, який втілюється в ідеї вільної індивідуальності, демократичних засадах суспільного устрою, апології козацтва, виборності на посади, особливому становищі жінки у суспільстві.

Заради справедливості варто сказати, що у прихильників таких поглядів було і є чимало опонентів. Цілком можливо, що на початку століття це була суперечка, якій радянська історія поклала край, максимально зітерши соціально-культурні відмінності між народами. Не будемо гадати, а звернемо увагу на ті аспекти соціальних взаємовідносин між людьми в Україні, які найчастіше потрапляли в поле зору спостерігачів та аналітиків XIX — поч. XX століть і були підставою для тверджень про соціальну відмінність, інакшість українців. Свідомо скористає-

мося переважно не сучасною літературою часів незалежності, а дорадянськими джерелами, щоб спробувати неупереджено описати, наскільки відчутними були такі соціальні відмінності, як вони інтерпретувалися і представлялися на сторінках легально друківаної, тобто підцензурної фахової і популярної літератури.

Можливо найпомітніше Україна постала перед іншими як своєрідний соціальний світ після звільнення від польської державності, у період відносної самостійності та автономії. Згодом, коли у XVIII ст. виникла необхідність підвести Україну під загальні норми російського життя та державного управління, то знищити старі структури управління гетьманщини було порівняно легко, "набагато важче було переформувати соціальні стосунки, які склалися віками, мали свою історію і традицію... Побут, права і стосунки станів у Малоросії були зовсім не ті, що в Росії" [7]. Поруч з величезною Російською Імперією, яка знала на той час чітке соціально-правове та культурне розмежування станів і кріпосне право, звільнена від влади Польщі Малоросія, на думку відомого українського історика Олександри Єфименко, за типом своєї соціальної організації становила мирний військовий табір на демократичних засадах. О. Єфименко вважала, що "малоруський народ опинився у становищі каліфа на годину: він міг здійснити свій ідеал суспільного устрою. Ідеал його не вражав розмахом фантазії: це був простий та природний ідеал кожного закріпаченого — вільна праця на вільній землі. Форма здійснення цього ідеалу була готова: це — козак, єдиний відомий південно-руському холопу вид вільного землевласника" [8].

Після закінчення визвольної війни становище людини козацького статусу сприймалося насамперед через її власну свободу та право особистої поземельної власності. Звідси цілком зрозумілим є прагнення людей досягти такого соціального статусу. За свідченнями Д. Багалія, "на Чернігівщині, де зовсім не було до Хмельницького козацтва, тепер воно набуло величезної сили... Проникла ідея козацтва і в середовище монастирських селян і викликала проти себе серед православного духовенства сильну реакцію... Вельми значний на Чернігівщині боярський стан вписався в козацький реєстри" [9].

У соціальній структурі українського суспільства другої половини XVII ст. серед інших наймасовіше були представлені два основні види соціальних статусів: козаки, що несли обов'язок збройного захисту батьківщини та право вічного володіння землею, і посполиті: селяни-землероби та міщани-торговці. Але ці статусні групи (за М. Вебером) не були соціально замкненими

такою мірою, щоб соціальна дистанція стала нездоланною. Їхня історія, побут і стилі життя мали багато спільного. Одержуючи громадянські права, селяни ставали власниками своїх земельних ділянок. Статус земельного власника досягався також шляхом "займанщини", яка була типовою формою землеволодіння в Україні. Кожен був власником тієї землі серед наявних вільних, яку зумів "зайняти", захопити фактичним трудовим обробітком, внаслідок чого "особиста поземельна власність у Малоросії виникла шляхом займанщини... відносно дрібних, а не великих володінь" [10].

Мешканці міст і містечок — міщани, щоб уникнути злиднів, переписувалися у козаки, а якщо це не вдавалося, переходили під протекцію землевласників, тобто до селянського стану. Навіть статус особи духовного сану був доволі досяжним, у чому також вбачалася відмінність малоросів від інших: "...суттєвою відмінністю між великоруським та малоруським білим духовенством є та, що малоруське духовенство ніколи не становило замкнутої касти; воно постійно поповнювалося особами з інших станів, які бажали добровільно присвятити себе служінню церкві і водночас зберігали свої станові права" [11]. Отже, певні соціальні позиції в структурі українського суспільства XVII—XVIII ст. сприймалися як такі, що можуть бути відносно вільно вибрані й реально досягнуті. Внаслідок цього відбувався процес формування і відтворення низки статусних груп більшою чи меншою мірою привілейованих, які, за Вебером, намагалися або зберегти свій спосіб життя, або покращити його за допомогою соціальної дистанції чи винятковості, а також шляхом монополізації економічних можливостей [12].

Такі форми соціальної поведінки посилювалися за рахунок посідання людиною позиції в управлінській ієрархії. Щоб одержати уявлення про соціальний устрій Малоросії, варто звернутися до двох історичних документів середини XVIII ст., опублікованих на сторінках "Київської старини" [13]. Один з них, що має, за вказаним джерелом, назву "Ведомость о малоросийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению, учинена 1756 году", дає уявлення про кількість, назви, ієрархічний порядок чинів та посад, а також про належність їх до військового чи статського відомства. Починається відомість чином генерального обозного, а закінчується 55-ю позицією, яку на рівних посідали козак, пушкар та компанієць. Це є формально зафіксована статусна структура со-

ціального простору українського суспільства з точки зору переважно досяжних статусів та поєднання військового і цивільного управління. Інший документ дає уявлення про оклади утримання, приписані різним статусам. Генеральний обозний, наприклад, міг розраховувати на оклад у розмірі 600 рублів на рік, а посідання позицій на протилежному кінці ієрархії оцінювалося для козака чотирма рублями і для посполитого мущика — одним рублем на рік.

В межах ієрархічного соціального простору склалися і певний час відтворювалися шляхи досягнення того чи того статусу. Одним з таких шляхів була виборність як певною мірою втілення принципу народовладдя. Особи, які посідали усі щаблі адміністративної ієрархії від сільського вйта до генеральної старшини, повинні були вибиратися населенням і могли бути усунутими з посади волею того ж населення. Тому всі управлінські позиції сприймалися як теоретично досяжні, перебування і просування вздовж яких великою мірою залежало від тих, ким управляєш.

Рух індивідів в усталеному ієрархічному просторі з деякою мірою умовності можна охарактеризувати як зигзагоподібну кар'єру. На думку дослідників української старовини [14; 15], за таких умов одна і та ж сама особа могла послідовно посідати то вищі, то нижчі у ієрархічному вимірі статуси або бути повернутою в середовище рядових громадян, а потім, можливо, знову обраною на виконання того чи того уряду. "Де кілька конкретних прикладів найкращим чином зможуть показати як... легко на перших порах змінювали своє становище на щаблях адміністративної драбини окремі члени старшини. В Лубенському полку в 1659—60 рр. був полковником Яків Засядько: через п'ятнадцять років (у 1675—77 рр.) той самий Засядько посідав у Лубнах порівняно незначну посаду міського атамана... Полтавським полковником на початку 70-х років XVII століття був Дем'ян Гуджол. У 1674 р. його було усунуто з цього уряду полчанами, і опісля років зо три обіймав посаду полтавського міського атамана; в 1678 р. він став полковим суддею, а на початку вісімдесятих років не посідав ніяких посад, перебуваючи у числі рядових козаків" [16].

Варто зазначити, що виборність посадових осіб не була абсолютною і з більшим чи меншим успіхом замінювалася призначенням. Іноді за мовчазної згоди населення призначення прирівнювалося до виборів. Недотримання принципів виборності на всіх рівнях соціальної ієрархії супроводжувалося прагненням посадових осіб закріпити досягнутий статус за собою або членами своєї родини, зробивши його недосяжним для інших. За термінологією М. Вебера, відбувався

процес узурпації статусної почесності, посилювалося закриття статусної групи, умовні можливості для спеціальної зайнятості переростали в легальну монополію на посади. Економічні переваги, безумовно, сприяли такому процесові: "Деякі багаті сім'ї начебто монополізували у своїх руках сотництво, зробивши його майже спадковим. Так, у борзенській сотні з 15 осіб, які обіймали цю посаду, 10 належать до сім'ї Забелів, в Олишевській сотні близько 90 років посада сотника залишалась у сім'ї Шрамченків, у Воронежській сотні — близько 50 років у сім'ї Холодовичів" [17].

Існував ще один спосіб досягнення соціальних статусів, тісно пов'язаний з роллю освіти у здійсненні соціальної мобільності. Більш-менш заможні козаки та міщани, стурбовані життєвою кар'єрою своїх синів, намагалися дати їм освіту з тим, щоб потім вони були приписані до генеральної військової канцелярії та суду як військові канцеляристи. Останні одержували звання "кандидата усіх достоїнств", яке дійсно було велими важливим і нелегко досяжним. За словами збирача малоруської старовини В. Я. Ломиковського, "в канцеляристи військові нелегко було потрапити, оскільки належало мати достатні докази про чесну поведінку та доброзвичайність і про набуті науки у Київській академії, принаймні в достатньому знанні граматики, синтаксису й риторики і хоча б перших основ філософії, особливо ж логіки" [18]. Проте посада канцеляриста була цінною не сама по собі, а тими можливостями, які вона надавала своєму володареві. Кар'єра військового канцеляриста зазвичай тривала через посади сотника, бунчукового товариша, полкового старшини тощо.

У згадуваній вище "Відомості..." військові та цивільні посади не випадково утворювали єдину ієрархію, оскільки військова, судова та адміністративна влади, за винятком духовної, перебували в руках одних і тих самих осіб. Цивільне та військове управління були нерозривними, що, безумовно, сприяло швидкій соціальній диференціації населення на привілейовані та непривілейовані соціальні групи, наслідком чого стало юридичне оформлення кріпосного права, яке доти вже склалося фактично, указом від 3 травня 1783 року.

Виконання будь-якого уряду супроводжувалося низкою прав і обов'язків для особи, яка його обіймала. Найважливішим з них було право розпоряджатися землею та розташованими на ній населеними маєтностями. Цим правом володів не тільки гетьман як розпорядник усіх земель, а й полковники на території свого полку, сотники в межах своєї сотні. Окрім роздачі земель, представники козацької старшини могли видавати дозвіл на будівництво млинів, що було одним з

найдоходніших джерел господарства, а також на поселення селян на розданих землях, тобто заснування слободи. Основним джерелом утримання осіб-виконавців управлінських функцій були різноманітні побори з населення, а також суд, під час якого винуватець карався за законом, але також платив штраф на користь осіб, які розглядали його справу.

Такі законні джерела доходу супроводжувалися зловживаннями владою. Скупка, а то й насильницьке захоплення козацьких і посполитських земель, приховування кількості дворів від ревізії, звільнення козаків від походів за хабарі, використання праці козаків і посполитих для власних потреб та багато чого іншого використовувалося козацькою старшиною з метою зміцнення та узурпації економічного становища. За твердженням О. Єфіменко, "... ми повинні визнати, що малоруське панство виросло на усіляких зловживаннях своєю владою і становищем. Насилля, захоплення, обман, здириство, хабарництво — ось зміст того чарівного казана, в якому переварювалася удачливіша частина козацтва, перетворюючись на благородне дворянство" [19].

Побори і доходи усіх видів помітно відбивалися на добробуті тих членів суспільства, яким тим чи тим шляхом вдавалося висунутися з загальної маси. "Навіть рядовий козак, який потрапив на той чи той старшинський уряд і просидів на ньому декілька років, переважно сходив з нього з таким достатком, який вже не давав своєму володареві загубитися у загальній масі обивателів" [20]. Отже, типовий напрямок соціального сходження у період гетьманщини можна зобразити як прагнення селян і міщан записатися в козаки, козаків — висунутися в знатні військові товариші, а далі потрапити на який-небудь уряд з усіма належними йому перевагами. Варто відзначити, що статусні відмінності на той час ще не набули етнонаціонального забарвлення. І посполитий, і рядовий козак, і виконавець старшинського уряду говорили однією мовою, практикували однакові форми побутового життя, носили хто дорожчий, хто дешевший, але український одяг, а соціальне сходження відбувалося переважно в межах малоросійського суспільства. Становище козацької старшини, яка почала рівняти себе до дворян, не сприймалося простими козаками як недосяжне, тобто межі статусних груп були досить розмитими, а соціальна закритість — не абсолютною. Навіть у суді прості козаки поводити себе так, начебто не існує суттєвої різниці між ними та шляхтою.

Такі "козацькі вольності" не могли залишатися непоміченими людиною російською, точніше великоруською, соціалізованою в середовищі зовсім інших станових і соціально-статус-

них взаємовідносин. Скажімо, оцінка графом П. О. Румянцевим побаченого в Україні була, зберігаючи мову джерела, такою: "...но здесь и самые козаки (не выключая и тех, кои из мужиков, по приобретению женитьбою, или иным каким-либо образом, грунту, в козаки входят в сем достоинстве (дворянском — *авт.*)) почитаются, пользуясь в судах одним правом и дворянам токмо свойственным преимуществом, и, будучи везде по судам именуемы, так как и сами себя называют, шляхтичами; нередко ж, к сожалению, оказывается, что в Малой России... люди простонародные переменяют себе названия, и присвоивают часто себя, по воле и желанию, к знатным и благородным фамилиям. Поступок везде, инде не токмо не позволенный, но и не простительный" [21].

Але ще незвичнішим для великоруської людини був шлях соціального сходження в українців, спосіб посідання та відбуття якогось уряду (чину). Обрання або відставка урядника, не кажучи вже про особу військового звання, з волі народу (навіть у досить обмеженій формі) були просто немислимими для громадянина Російської Імперії. Що вважалося основою кар'єри державного чиновника в Росії і як з цього погляду сприймався соціальний порядок в Україні, чудово зрозуміло з тієї ж записки графа Румянцева до імператриці Катерини II: "Настоящее звание старшин употребляется по благорассуждению в отправлении службы и дел, а не по настоящей должности, которой, начав от первого до последнего, никто не имеет для себя точно поставленной и предписанной. Самый образ произвождения отнюдь не имеет в себе такового поощрения, каковое в службе, а особливо военной, причисляется; там отличные заслуги, достоинство и старшинство, из милости монаршей повышение доставляют... И для того нужно весьма, чтобы всем коронным служителям, а особливо военным, определены были степени и потом жалованье, а в произвождение в чины сходственно с прочими в Российской Империи по заслугам, достоинству и старшинству, исключая земских и магистратских, поступаемо было" [22].

Вартою уваги є сама назва записки графа П. О. Румянцева, з якої випливає, що інакшість соціальних поглядів і стосунків серед українців сприймалася як вади і незручності, які необхідно виправити. Засоби такого виправлення не змусили себе чекати. Серед іншого це була заборона на купівлю старшиною козацьких ґрунтів, перетворення власників-козаків на селян, що не перебувають на державній службі, прагнення чітко розмежувати стани, тобто встановити чітку дистанцію між статусними групами, козаків перерахувати і суворо слідкувати за їхньою кіль-

кістю, міщанам та посполитим перешкоджати переходити в козацтво, а також і насамперед — модифікація державного управління. Для виконання останнього було обрано шлях поступової передачі функцій управління і відповідно соціальних статусів, які ці функції передбачають, до рук вихідців з Росії. Характеризуючи місію П. О. Румянцева як малоросійського генерал-губернатора, І. Теліченко на сторінках "Киевской старины" зазначав, що вона полягала в реформуванні Малоросії, оновленні її у дусі загальноросійського устрою та вилучення з рук малоросійської старшини, яка на той час складала ядро шляхетства, багатьох галузей суду та управління, які раніше надавалися за вільним обранням на посаду [23].

Наслідками такого виправлення соціальних "недоліків" і "незручностей" було не тільки поступове зникнення української мови зі сфери судочинства, цивільного та військового управління, а звуження простору соціального просування для українців, оскільки вищі соціальні статуси перетворювалися на недосяжні. З часом ця тенденція стала нормою соціального порядку в Україні, внаслідок чого українці були практично витіснені зі сфери управління на тій території, де вони мешкали, що підтверджується результатами першого загального перепису населення 1897 року [24; 25; 26].

Усталена і тривалий час відтворювана в українському суспільстві військово-цивільна ієрархія поступово втрачає своє значення соціального простору з більш-менш чіткими статусними позиціями та шляхами їх досягнення. Набуття якогось чину перетворюється на засіб досягнення права називатися паном чи дворянином. Відбулася переорієнтація представників шляхетського, козацького та духовного станів на досягнення тих соціальних статусів, які вважалися привілейованими у Великій Росії. Це насамперед дворянство як стан та статусна група. Статус дворянина означав не тільки виконання обов'язків перед монархом, а й володіння дарованим ним правом на велику земельну власність та використання праці "приписаних" до цієї землі селян і навіть вільних козаків. Процес досягнення такого статусу, на думку О. Єфіменко, відрізнявся за формою, але за змістом був аналогічним процесові утворення дворянського стану в Великій Росії. Але якщо в останній він розтягнувся на кілька віків, то в Україні скінчився менш ніж за одне століття [27].

Шлях досягнення статусу дворянина в Україні не обмежувався тільки сферою землеволодіння. На відміну, наприклад, від сусідів і колишніх панів польських, українська шляхта не мала презирства до інших занять, як-то промислове

підприємництво чи торгівля. Прагнучи визнання їх дворянами, пани-урядники широко практикували ту діяльність, яка давала чималий доход, незважаючи на те, що вважалася належною до способу життя інших статусних груп — торговців чи міщан. За твердженням М. Вебера, серед привілейованих соціальних груп спостерігається статусна дискваліфікація, спрямована проти виконання певних видів праці. Часто заняття раціональною економічною діяльністю, особливо підприємницькою, сприймається як дискваліфікація статусу. Очевидно, українській шляхті це не було притаманним. Адже у своїх наказах депутатам до Катерининської комісії 1767 р. малоруські міщани неодноразово скаржилися на зазіхання щодо їхніх прав з боку шляхти і намагалися монополізувати притаманні саме їхній статусній групі види діяльності.

Зазначена вище соціальна незамкнутість українського духовенства для вихідців з інших соціальних груп виявлялася також у прагненні білого духовенства до визнання за ними прав і привілеїв шляхетства, які почали прирівнюватися до великоруського дворянства. Але Російська держава залишила малоруських пастирів серед "подлых состояний", оскільки не визнавала людей дворянського звання, які не були б зобов'язані їй якоюсь службою, і не допускала дворян до статусів духовенства, поки вони таку службу виконували.

Процес досягнення бажаного соціального статусу означав зміну моделей кар'єри для представників козацької старшини. Якщо раніше висхідний рух у соціальному просторі пролягав через різні уряди і не виходив за межі українського суспільства, то тепер дорога до успіху "...лежала однаково для малоруського панства, як і для великоруського дворянства, через Петербург. Тепер малоруські паничі вже навчаються і в Москві, і в Петербурзі, готуючись до кар'єри або при дворі, або при різних російських загальнодержавних закладах" [28]. Висхідна соціальна мобільність пов'язується насамперед зі службою в центральних органах державної влади.

Варто зазначити ще один важливий аспект оцінювання та досягнення статусу в суспільстві. Соціальна "війна" за статус дворянина, від результатів якої залежало бути панові уряднику дворянином чи ні, потребувала віддати в жертву національну приналежність, чого не знали привілейовані соціальні групи поляків чи росіян. Ця жертва була принесена. У відповідь на позицію російського уряду, що в Малоросії немає дворян, козацька старшина кинулася на пошуки доказів не місцевої простонародної малоруськості, а якоїсь особливої шляхетської породи. "А за шляхетство пан готовий був оголоси-

ти себе не тільки поляком, а й угорцем, сербом, греком, ким завгодно, позаяк лише домашнє своє малоруське походження безповоротно наклало клеймо простонародності. Карновичі виводили себе від угорського дворянського роду, Кочубеї — від татарського мурзи, Афендики — від якогось молдавського бурколаба, Капністи — від міфічного венеціанського графа Капнісси" [29]. Статус дворянина все ще сприймався як доступний і тими, хто не мав ні великої земельної власності, ні державного чину. Журнал "Киевская старина", публікуючи сатиру на дворянських депутатів, виправдовує її тим, що "багато простих козаків і селян купували через євреїв свідоцтва у поляків, за якими вони зараховувались до небувалих польських родів. Ремісники стали називатися дворянами, продовжуючи своє ремесло. Таким чином у Малоросії вишло сто тисяч дворян, від яких не залишилося й сотої частки з вигнанням поляків за Хмельницького. Сучасник каже, що "вже 21 рік іде розбирання дворянам і воно ще не закінчене" [30].

Чи було в Україні сто тисяч претендентів на дворянське звання, чи це тільки плід уяви сучасника, достеменно не відомо. А от те, що наприкінці XIX ст. серед усіх дворян, які мешкали у Південно-Західному краї, українці становили тільки незначну меншість — це вже факт, зафіксований статистичними результатами першого загального перепису населення 1897 р., заданими якого Л. Личков склав всебічний статистичний опис вказаного вище краю. До його складу належали Київська, Волинська і Подільська губернії з населенням понад 9.5 млн осіб, серед яких українці становили 77.6 %, євреї — 12.5 %, великороси — 4.4 %, поляки — 3.4 %. Які саме соціальні групи входили до складу кожної національності, видно з наведеної нижче таблиці 1, де всі дані подано у відсотках [31].

Разом з національністю в жертву принесено було й українську мову, яка на той час досягла вже рівня мови літературної, а через століття була практично цілком забороненою, але продовжувала жити у середовищі простого люду, тобто, за Вебером, негативно привілейованих статусних груп. Не тільки мова, а й житло, їжа, екіпаж, одяг та інші ознаки належності до статусної групи та вияви відмінного способу життя зазнали суттєвих змін. Задля досягнення бажаного соціального статусу та монополізації статусних почестей, малоруському панові довелося "змінити кунтуш на віцмундир, шапку — на капелюх, підбригий чуб — на штучну косу, шаблю козацьку на коротку шпагу. Дивним він видавався так нарядно одягнений серед своєї сім'ї; а ще дивнішим здавався він селянам, які з посмішкою дивилися тепер на свого пана. "То

Таблиця 1
Розподіл (у відсотках) населення краю за соціальним статусом

Статус	Дворяни потомств.	Дворяни особисті	Духовен- ство христ.	Почесні громад. і купці	Мішани	Селяни	Інші
Національність							
Малороси	0.3	—*	0.2	0.1	5.1	93.8	0.5
Євреї	—	—	—	1.1	96.8	2.1	—
Великороси	7.4	6.5	5.3	3.5	30.1	43.0	3.7
Поляки	14.3	2.3	—	—	27.2	38.2	10.2

* Рискою позначені величини, менші за 0.1 %.

таки бувало вийде", — говорили вони, — "або на коня сяде, уже пан як пан; а тепер — абищо: німець не німець, так собі підщипаний" [32].

Як видно з вищенаведеної таблиці 1, найбільша кількість дворян зафіксована серед поляків. Але це наслідок скоріше статусного, а не етнічного самовизначення. Український шляхтич за соціальним статусом був дворянином і водночас — "поляком". Як зазначає Мирослав Попович, сприйняття шляхетності як польськості породило легенди, що їх історики спростовують з великими труднощами. Лише тепер ми знаємо, що переважна більшість шляхти в Україні належала до україно-руської національності. Але для селян і козаків вони були чужими — коли не "ляхами", то "підляшками" [33].

Процес денационалізації торкнувся насамперед позитивно привілейованих статусних груп. В середовищі народних мас тривалий час зберігалися не тільки українська мова й культура, а й самобутні соціальні та правові погляди і стосунки. У цьому середовищі соціальний статус людини визначався насамперед через її особисту трудову діяльність як у взаємодії з представниками інших соціальних груп, так і в межах сім'ї. Більшість українців обабіч берегів Дніпра займалися землеробською працею. Згідно з даними першого загального перепису населення Російської Імперії 1897 р., на 100 душ обох статей української народності припадало тих, хто жив землеробством 86.46 [34]. Ще наочніше дані про заняття мешканців Південно-Західного

краю представлені у згадуваній роботі Л. Личкова.

Отже, на кінець XIX ст. більшість українців за статусом зайнятості були селянами і в незначній кількості належали до інших груп. Їхній світогляд, сприйняття соціального порядку, взаємовідносини у сім'ї та громаді, ставлення до власності перебували під безпосереднім впливом повсякденної праці. Через призму участі чи неучасті людини у процесі праці визначалося її місце у сім'ї та ширшому соціальному оточенні. Ідеалом же українського селянина був, безумовно, незалежний власник землі, який самостійно на ній працює. Народною свідомістю як носієм звичаєвого права, на відміну від писаних законів держави, в основу соціальних взаємовідносин у селянському середовищі було покладено особисту працю. Її ж українці вважали єдиним джерелом багатства та власності. До такого висновку доходило багато дослідників народних звичаїв та понять у Малоросії [36]. Т. Єфименко писав, що "у світогляді українського народу, за всього впливу сучасних понять, все ж чітко відчувається таке ставлення до власності, за якого тільки праця є справедливим і незаперечним способом її придбання... Давність володіння, взята сама по собі, не дає права власності" [37]. В народному середовищі не визнавалося, наприклад, право на ліс як недоторканий, оскільки на ліс не затрачено людської праці. Інтереси особи, яка затратила працю, захищалися перед правом юридичного власника. За нормами соціальної

Таблиця 2
Розподіл (у відсотках) населення краю за видами занять

Вид занять	Землеробство і добувна промисл.	Обробна промисл.	Торгівля	Інтелект. заняття і вільні професії	Непроми- слові заняття	Інші
Національність						
Малороси	90.0	3.6	0.9	0.7	0.5	4.3
Євреї	2.5	31.5	47.5	4.5	3.5	10.5
Великороси	18.4	21.0	13.5	17.0	12.8	17.0
Поляки	50.9	13.8	5.8	3.3	6.5	20.6

поведінки українських селян, той, хто помилково зорав та засіяв чуже поле, не втрачає права на посів на користь власника землі, а одержує до половини зібраного врожаю. Сучасники відзначали не тільки роль праці як джерела права власності на землю, а також як гаранта одержаного кредиту. Взаємна позика грошей та різних продуктів селянами була явищем повсякденним, не забезпеченим ніяким майном, а лише здатністю позичальника до праці та чесністю у розрахунках [38].

Одна з найбільших відмінностей соціальних стосунків українців полягала у значенні праці в процесі успадкування власності. Російський народ жив за принципом кровного родового зв'язку. Усякий, хто довів свою належність до роду спадкодавця, міг стати власником певної частки спадку. До того ж одержати спадок, змінивши тим самим свій статус у межах громади й суспільства, родичі, насамперед сини, могли тільки після смерті спадкодавця. В Україні ж існувала і відтворювалася зовсім інша соціальна традиція. Загальним принципом успадкування, який повсюдно практично втілювався, була відповідність прав на майно та особистої праці. Тільки той, хто був діяльним членом сім'ї, хто особистою працею сприяв збільшенню і відтворенню сімейної власності міг набути право на одержання спадку. Скористатися цим правом, досягнувши тим статусу самостійного господаря, можна було ще за життя спадкодавця. Дорослий син після взяття шлюбу зазвичай відокремлювався від сім'ї, одержував свою частку рухомого та нерухомого майна, перетворювався на незалежного господаря на власній землі. Таке прагнення виокремитися визнавалося цілком природним. Як безпосередній спостерігач взаємовідносин у селянському середовищі, Ф. Рильський писав, що "коли у суперечці між батьками та дітьми справа торкнеться майнових прав дітей, волосний суд неухильно і твердо захищав права дітей" [39]. Разом з тим від успадкування усувалися члени сім'ї, які не брали трудової участі в її життєдіяльності. Так, наприклад, сини, які стали солдатами на вимогу закону, вилучалися не тільки зі сфери загальносімейної праці, а й зі сфери майнових стосунків сім'ї [40].

Водночас право на спадок одержували особи, які не перебували у кровних зв'язках з членами родини. В Україні був поширеним звичай "приймацтва", за яким сім'я могла прийняти до своїх членів чужу людину, яка після кількох років праці могла претендувати на частку сімейного майна, у тому числі нерухомого. Цей звичай, укорінений у народному світогляді й поведінці, давав можливість нездатній до праці сім'ї уникнути голоду і злиднів, а приймакові зміни-

ти свій статус у суспільстві, одержавши у спадок землю. Волосний суд, навіть за наявності інших братів і сестер, завжди охороняв права приймака на частку сімейного майна, розмірковуючи при цьому, що ніхто не прийде до чужої сім'ї, щоб даремно на ній працювати.

Частку сімейної власності міг одержати не тільки приймак-зять, а й взятий у прийоми чужий, іноді сімейний чоловік, а також вихованець сім'ї або ж тривалий час працюючі у сімейному господарстві вітчимами, мачухи, незаконнонароджені діти тощо. Така форма соціальних стосунків українців була нелегітимною з точки зору російського законодавства. Згідно з останнім, усі угоди про приймацтво як писані, так і усні визнавалися незаконними: "...ні усиновлення сім'ї, ні успадкування дочок такою великою часткою нерухомого майна, завдяки прийому зятя, ні позбавлення спадкових прав сина в батьківщині, коли він користується наділом у приймах, ні приймаків, усиновлених у віці понад 10 років, ні приймаків-вихованців... — наші закони не знають і не захищають" [41]. Окружний суд, на відміну од волосного, який послуговувався звичаєвим народним правом, завжди стояв на боці писаного закону російської держави, вилучаючи з володіння приймаків-відповідачів землю і передаючи її позивачам, часто далеким родичам сім'ї. Отже, практика й уявлення селян-українців про роль праці у досягненні людиною соціального статусу в суспільстві часто суперечили поширеному на території України писаному законодавству.

У народному світогляді людина сприймалася й оцінювалася насамперед як незалежний, самостійний власник чи працівник, а не як член громади чи роду. Хоча спільна праця залишалася явищем поширеним, але основною тенденцією соціальних стосунків було прагнення відокремитися, відособитися, розпочати власне господарство тощо. Т. Єфименко підкреслює, що навіть угоди про наймання на роботу в Україні нечасто укладалися на тривалий термін, майже ніколи довше ніж на рік [42].

Інакшість соціально-статусного порядку в Україні виявлялася також у суспільному становищі жінки, у тому, що було для неї досяжним, а що ні. Жінка могла мати і посідати різні приписані та досяжні статуси у різні періоди суспільного розвитку. На тлі того, що українське суспільство було безумовно суспільством патріархальним, дослідники життя українського народу висловлюють думку, подібну до висновку П. Чубинського, що "розвинуте у Малорусів поняття особистості привело до того, що становище жінки у Малорусів краще, ніж у Великорусів. Тут і жінка усвідомлює свою особисту гід-

ність" [43]. Особливу увагу історики звертають на період XVI—XVII ст., коли південноруська жінка мала достатню особисту і майнову незалежність, майже не поступаючись повнотою своїх громадянських прав чоловікові, за винятком права обіймати громадські посади й одержувати однаковий з братами спадок [44; 45]. Але дочка мала право на успадкування батьківського майна, включаючи землю, хоча й меншою часткою, ніж брати.

Говорячи про незалежність жінки, насамперед мають на увазі представниць вищих соціальних верств. Саме дочки з середовища шляхти одержували освіту нарівні з синами, оскільки вважалося, що освіченість однаково необхідна як для чоловіка, так і для жінки. Серед останніх, за свідченнями сучасників, часто-густо зустрічалися не просто письменні, а такі, що знали іноземні мови і взагалі вирізнялися не меншою освіченістю, ніж їхні сучасниці-польки, які вважалися одними з найблискучіших жінок тодішньої Європи. Не обіймаючи ніяких посад, освічені шляхтянки впливали на суспільне життя, сприяли просвітницькій діяльності тощо. Історія зберегла імена Раїни Могилянської, засновниці Мгарського та Густинського монастирів на Полтавщині, Галшки Гулевичівни, засновниці Києво-Братської школи, пізніше перетвореної у знамениту Києво-Могилянську академію, та багатьох інших жінок-українок. Дружини гетьманів дозволяли собі видавати універсали, що вважалося цілком прийнятним.

Якщо освіченість і незалежність представниць привілейованих статусних груп могла сприйматися як соціальна норма, то подорожуючих українською землею іноземців не міг не вражати той факт, що більшість простих козачок та міщанок уміли читати й писати, знали порядок церковних служб і взагалі користувалися самостійністю у сімейному та суспільному житті [46; 47; 48]. Даних статистики, які б підтверджували слова очевидців, на жаль, немає, але здається, що вони не далекі від істини, зважаючи на ту кількість народних шкіл, які перебували на утриманні сільських громад в Україні, та можливість їх відвідування дітьми обох статей [49]. Однак такий соціальний порядок за відомих історичних обставин не міг постійно відтворюватися, і на кінець XIX ст. перепис зафіксував уже найнижчий рівень письменності серед українців-чоловіків— 18.7% і жінок— 2.5%. Для представників інших національностей відсоток письменних становив відповідно: євреїв — 48.0 % і 22.3 %, великоросів — 57.0 % і 38.0 %, поляків — 39.2 % і 34.3 % [50].

У патріархальному суспільстві статус жінки — це насамперед її становище в межах сім'ї.

Тут українку багато що різнило від інших. В основі сімейних стосунків часто лежав принцип свободи вибору та майнової рівноправності. Дорослим дівчатам надавалася відносна самостійність у виборі чоловіка. Окрім батьківської згоди на шлюб зазвичай необхідна була і згода дочки. Як у російського, так і в українського народу вважалося, що наречений, який порушив шлюбний договір, тобто відмовився від шлюбу, тим самим зганьбив наречену і повинен платити їй за безчестя. Але "характерним для українського звичаєвого права є те, що воно не робить різниці між сторонами. Відмова з боку нареченої вважається такою ж образою нареченому, як і відмова нареченого від нареченої, обидва випадки однаково визнаються порушенням прав протилежної сторони, тягнуть за собою однакові цивільно-правові наслідки" [51]. Рівність до шлюбу певною мірою була передумовою рівності у шлюбі. Суспільство визнавало за жінкою навіть право на розлучення. І явище це було зовсім непоодиноким. Цим правом користувалися жінки усіх соціальних верств, хоча воно не визнавалося ні церквою, ні писаним законом: "Національне малоруське вільнолюбство і повага до особистості виявилось в цих, узаконених народним звичаєм розлученнях, які визнавалися місцевим цивільним управлінням, але зовсім не узгоджених ні з канонічними правилами, ні з російським законодавством" [52].

Стосунки чоловіка і дружини у господарській діяльності народний світогляд називав одним словом — "спілка", фактично товариство. Соціальною нормою вважалося не безумовне підпорядкування дружини чоловікові, а її господарська і майнова незалежність. Вона виявлялася, зокрема, в тому, що на привнесену в сім'ю власність дружини майнові права чоловіка не поширювалися. Земля, одержана як придане, хоча траплялося це нечасто, належала виключно дружині. Чоловік не міг цю землю не тільки продати, а навіть закласти або передати у спадок. Дружині ж для таких дій звичаєве право дозволяло обходитися і без згоди чоловіка. Таке становище жінки в сім'ї усвідомлювалося і знаходило визнання у суді [53; 54]. Проте у повсякденному житті переважно виявлялася спільність інтересів подружжя та взаємна узгодженість дій. Право не зобов'язувало чоловіка радитися з дружиною, наприклад, продаючи землю. Але у практиці соціальних стосунків така згода вважалася необхідною: "Це таке усталене поняття народного життя, що... при продажі землі, яка належала чоловікові, не тільки він діє після попереднього узгодження з дружиною, а й інша сторона, яка укладає угоду, вимагає неодноразово занесення згоди дружини до відповідного документа" [55].

Вище вже згадувалося, яку роль відіграла особиста праця для досягнення людиною бажаного соціального статусу. В межах сім'ї жінка-господиня визнавалася самостійною розпорядницею результатами власної праці. Усі продукти домашнього господарства, здобуті завдяки її зусиллям, вона мала право використати на власний розсуд: не тільки залишити в сім'ї, а й подарувати, продати, а отримані гроші використати на власний розсуд. Така позиція у взаєминах з іншими давала можливість українській жінці нарівні з чоловіками бути вкладницею ощадно-позичкових спілок, мета яких полягала у сприянні економічному добробуту сільського населення та захисту селян від монополії євреїв на торгівлю. Серед інших представників різних соціальних груп вклади, наприклад, до сокиринської ощадно-позичкової спілки були одержані від дружини козака, колезького секретаря, селянина-власника, міщанина, а також від дівчини-козачки [56]. Подібних прикладів знаходимо чимало на сторінках відповідної літератури.

Отже, не маючи наміру підносити й міфологізувати минуле українського народу, варто зазначити, що як соціальний порядок, так і місце у ньому окремого індивіда, стосунки між статусними групами формувалися і тривалий час зберігали свою самобутність, інакшість, досить довго відтворювалися засновані на ідеї особистості специфічні форми та моделі поведінки. Минуло не одне десятиліття драматичного, а часом

трагічного співіснування багатьох народів, у тому числі українського, під владою Російської Імперії. А далі — не менш драматичні спроби з людей різних етносів і національностей зробити єдиний радянський народ на тлі стрімкого індустріального розвитку суспільства. Тому зараз, не здійснюючи і не маючи наукових результатів цільових крос-культурних досліджень, неможливо впевнено стверджувати, чи зуміли українці зберегти і відтворити свою національну самобутність у сфері соціальних стосунків, уявлень про соціальний статус людини та шляхи його досягнення. Тож чи можемо і маємо потребу апелювати до власної соціальної історії? Заради пам'яті та відновлення історичних фактів — так, заради пояснення сучасних подій — сумнівно, хоча іноді важко утриматися від деяких аналогій між сучасним та минулим. Сьогодні ми не маємо достатньої соціологічної інформації для вірогідного і неупередженого тлумачення соціальних стосунків, соціальної диференціації і нерівності в українському суспільстві. Дається взнаки відсутність цільових фундаментальних досліджень соціальної структури і стратифікації, що є цілком зрозумілим з точки зору економічної кризи, але маловтішним з позиції втрати шансів для наукового пізнання суспільства, в якому живемо. Тож відповідь на запитання, чи зберегли українці соціальну інакшість і в чому саме вона виявляється тепер, залишається відкритою.

Список використаної літератури

1. Андрухович Ю. Істина, історія, істерія // День.— 21 жовтня 1998 р.
2. Вебер М. Основные понятия стратификации // Кравченко А. И. Социология Макса Вебера. Труд и экономика.— Приложение.— С. 162—180.
3. Власть не портит, а разоблачает // Поиск.— 1991.— 5—11 апреля.
4. Там само.
5. Див., наприклад: О малорусском национальном типе // Киевская старина.— 1902.— № 2; Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пг., 1916.— Т. 2; Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.— Спб.— 1863.— Т. 1; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом.— Пг., 1877.— Т. 7.— Вып. 2; Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии.— Архангельск, б.г.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.— К.: Оріє, 1992.— С. 17—19.
7. Барвинский В. Очерки из истории общественного быта старой Малороссии.— К., 1907.— С. 24.
8. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы.— 1891.— Т. IV.— Август.— С. 516.
9. Багалей Д. Займанщина в левобережной Украине // Киевская старина.— 1883.— № 11.— С. 10.
10. Там само, с. 13.
11. О дозволеннии сыновьям священников вступать в козацье сословие со званием значкового товарища // Киевская старина.— 1888.— № 1—3.— С. 28.
12. Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера // Макс Вебер. Избранное. Образ общества.— М.: Юрист, 1994.— С. 568.
13. Малороссийские чины и должности и оклад их содержания // Киевская старина.— 1883.— № 6.
14. Барвинский В. Очерки из истории общественного быта старой Малороссии.— К., 1907.
15. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1924.— Т. 1.— Вып. 1.
16. Там само, с. 104.
17. Барвинский В. Очерки из истории общественного быта старой Малороссии.— К., 1907.— С. 6.
18. Ломиковский В. Я. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. // Киевская старина.— 1894.— № 7, 8, 9.— Приложение.— С. 10.
19. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы.— 1891.— Т. IV.— Август.— С. 532.
20. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1924.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 114.
21. Румянцев П. А. Записка об усмотренных в Малой России недостатках и неурядиствах, о исправлении которых Малороссийской Коллегии трактовать должно // Авсеенко В. Г. Малороссия в 1767 году.— К.,

- 1864.— С. 144. Див. також: *Кистяковский А. Ф.* Доклад графа П. А. Румянцева Императрице Екатерине II 1781 года // Киевская старина.— 1884.— № 12.
22. Там само, с. 146—147.
23. *Теличенко И.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина.— 1890.— № 8.— С. 172.
24. *Личков Л.* Юго-западный край по данным переписи 1897 г.— К., 1905.
25. Общий свод по Империи результатов разработок данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года.— Спб., 1905.— Т. 2.
26. *Русов О.* Про заняття Українців по перепису 1897 року // Записки Українського Наукового Товариства в Києві.— К., 1909.— Кн. 5.
27. *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы.— 1891.— Т. IV.— Август.— С. 537.
28. Там само, с. 549.
29. Там само, с. 557.
30. Сатира на дворянских депутатов // Киевская старина.— 1888.— № 1—3.— С. 26.
31. *Личков Л.* Юго-западный край по данным переписи 1897 г.— К., 1905.
32. *Бакай Н.* Южно-русский дворянин XVIII века.— К., 1885.— С. 26.
33. *Попович М.* Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України // Дух і Літера.— 1998.— № 3—4.— С. 60.
34. Общий свод по Империи результатов разработок данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года.— Спб., 1905.— Т. 2.— С. LII.
35. *Личков Л.* Юго-западный край по данным переписи 1897 г.— К., 1905.— С. 46.
36. Див., наприклад: *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пгг., 1916.— Т. 2; *Ковалевский М.* Труд как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине // Юридический вестник.— 1891; *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии.— Архангельск, б.г.
37. *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пгг., 1916.— Т. 2.— С. 649.
38. *Тарновский В. В.* О делимости семейств в Малороссии.— К., 1853.— С. 13.
39. *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина.— 1888.— № 11; 1890.— № 10, 11; 1903.— № 4, 5.— С. 203.
40. *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пгг., 1916.— Т. 2.— С. 651.
41. *Дашкевич П.* Гражданский обычай — приемчество у крестьян Киевской губернии // Юридический вестник.— 1887.— № 8.— С. 559.
42. *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пгг., 1916.— Т. 2.— С. 654.
43. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом.— Пгг., 1877.— Т. 7.— Вып. 2.— С. 350.
44. *Левицкий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI—XVIII ст. // Киевская старина.— 1900.— № 1.
45. *Русова С.* Малорусские женщины XVI и XVIII века // К свету. Научно-литературный сборник.— Спб., 1904.
46. *Дорошенко Д.* Нарис історії України.— Мюнхен, 1966.— Т. 2.
47. *Левицкий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI—XVIII ст. // Киевская старина.— 1900.— № 1.
48. Українці. Історико-етнографічна монографія.— К., 1960.— Т. 1.— Ч. 2.
49. *Драгоманов М. П.* Что такое украинофильство? // Драгоманов М. П. Вибране.— К., 1991.— С. 446.
50. *Личков Л.* Юго-западный край по данным переписи 1897 г.— К., 1905.— С. 32.
51. *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пгг., 1916.— Т. 2.— С. 659.
52. *Русова С.* Малорусские женщины XVI и XVIII века // К свету. Научно-литературный сборник.— Спб., 1904.— С. 209. Див. також: Украинские женщины. Исторические рассказы д-ра Антония I // Киевская старина.— 1883.— № 6.
53. *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии.— Архангельск, б.г.— С. 686.
54. *Ефименко Т.* Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пгг., 1916.— Т. 2.— С. 660.
55. *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина.— 1888.— № 11; 1890.— № 10, 11; 1903.— № 4, 5.— С. 21.
56. *Чубинский П. П.* Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского географического общества.— К., 1874.— Т. 1.— С. 260.

Svitlana Oksamitna

PERSONALITY AND SOCIAL-STATUS ORDER IN PRE-SOVIET UKRAINE

During the Soviet period Ukraine has been regarded as a socialist republic with a typical political, economic and social order. Different views were widespread right up to the beginning of the current century. Ukrainian society was perceived as peculiar, distinct from others on the ground of social relationships between social groups, personal achievements and rights, status attainment process, women's rights and place in family and society. Using mostly pre-Soviet legal literature, the author is trying to demonstrate and prove some peculiarities of individual and social group relationships within Ukrainian society.